

Mirzə Həsən Rüşdiyyanın didaktik əsərləri

Mahmizər Mehdibəyova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: afaq10@mail.ru

https://orcid.org/0000-0001-8371-0793

Annotasiya. Mirzə Həsən Rüşdiyya Azərbaycan elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindədir. Öz dövrünün tanınmış ziyalılarından olan Rüşdiyyə təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kifayət qədər az tədqiq və təbliğ edilmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra yaranan yeni ictimai-siyasi şəraitdə Mirzə Həsən Rüşdiyyanın həyatı, mühiti, müasirləri ilə əlaqələri, çoxşaxəli fəaliyyəti və zəngin yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi zəruri məsələlərdədir. M.H.Rüşdiyyə Beyrutda təhsil aldığı zaman buradakı vəziyyəti görüb vətəninə müasir tələblərə cavab verən məktəblərin təsis edilməsi barədə düşündü. M.H.Rüşdiyyə bütün həyatı boyu pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Ömrünün 60 ilini gənc nəslin tərbiyəsinə həsr etmiş qocaman xalq müəllimi 1944-cü ildə 93 yaşında vəfat etmişdir. Həm də yazıçı olmuş Rüşdiyyanın "Bidayəti-təlim", "Kifayətut-təlim", "Nasihətut-təlim", "Təkmilüs-sərt", "Təhsili-hesab", "Əlifbaya-söviti" və s. ədəd 17 kitabı var. Həmin kitablar ədəbi-elmi xarakter daşıyır. Kitablarda mənalı nəsihətlər, tərbiyəvi hekayələr, maraqlı təmsillər toplanmışdır. M.H.Rüşdiyyanın ədəbi irsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir incilər sırasına daxildir.

Açar sözlər: Mirzə Həsən Rüşdiyya, məktəb, təhsil, folklor, ədəbiyyat, ideya, maarifçilik, bədii nəsr

http://dx.doi.org/10.29228/edu.188

Maqaləyə istinad: Mehdibəyova M. (2020) *Mirzə Həsən Rüşdiyyanın didaktik əsərləri*.

"Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 156-160

Maqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.06.2020; qəbul edilib – 11.06.2020

Mirza Hassan Rushdiyya's didactic works

Mahmizər Mehdibəyova

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: afaq10@mail.ru

https://orcid.org/0000-0001-8371-0793

Abstract. Mirza Hasan Rushdiyya is one of the prominent representatives of the Azerbaijani scientific, pedagogical and literary-cultural thought. Unfortunately, during the years of Soviet rule in Azerbaijan, the activities of the well-known enlightener were not sufficiently represented and studied. In the new socio-political situation that arose after the restoration of state independence of Azerbaijan, a comprehensive analysis of Rushdiyya's life, environment and his relations with contemporaries, as well as the study of the multifaceted

activities and work of the enlightener are needed. M.H.Rushdiyya, while studying in Beirut and having become acquainted with the state of education in the country, thought about creating modern schools in his homeland. Throughout his life Rushdiyya was engaged in teaching activities. The teacher, who devoted 60 years of his life to raising the younger generation, died in 1944 at the age of 93 years. Rushdiyya is the author of seventeen books, among which are the names "Bidayati-telim", "Kifaetut-telim", "Nasihatus-telim", "Tekmilus-sert", "Tahsili-hisab", "Alifbaya-sovti" and others. These books bear literary-scientific character. They contain meaningful tips, informative stories and interesting fables. Rushdiyya's literary heritage is one of the rare pearls of Azerbaijani children's literature.

Keywords: Mirza Hasan Rushdiyya, school, education, folklore, literature, idea, enlightenment, artistic prose

http://dx.doi.org/10.29228/edu.188

To cite this article: Mehdibəyova M. (2020) *Mirza Hassan Rushdiyya's didactic works*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue 1, pp. 156-160**Article history:** received – 01.06.2020; accepted – 11.06.2020

Giriş / Introduction

Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindədir. Öz dövrünün tanınmış ziyalılarından olan Mirzə Həsən Rüşdiyyə, təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kifayət qədər az tədqiq və təbliğ edilmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra yaranan yeni ictimai-siyasi şəraitdə Mirzə Həsən Rüşdiyyanın həyatı, mühiti, müasirləri ilə əlaqələri, çoxşaxəli fəaliyyəti və zəngin yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi zəruri məsələlərdədir.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1851-ci ildə Təbriz şəhərində Molla Mehdiyin ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Təbrizdə alandan sonra Beyrutda getmiş, oradakı Darülmüəllimində oxumuşdur. M.H.Rüşdiyyə orada təhsil almaqla yanaşı, dövrü üçün aktual olan yeni təhsil usullarını da öyrənmişdir. Avropa təhsil sistemində əsaslanan bu usulların XIX əsrdə çox böyük əhəmiyyəti var idi. Çünki Avropa təhsil proqramları Şərq Orta əsr qaydalarına söykənən və müasir tələblərə cavab verməyən mədrəsə təhsilindən çox qabağa getmişdi. Mədrəsədə yalnız dini elmlər öyrədilir, təbiət elmləri barədə isə səthi məlumat verilir.

Əsas hissə / Main part

M.H.Rüşdiyyə Beyrutda təhsil aldığı zaman buradakı vəziyyəti görüb vətəninə də müasir tələblərə cavab verən məktəblərin təsis edilməsi barədə düşündü. Darülmüəllimində təhsilini bitirəndən sonra İranda ideyalarını gerçəkləşdirə bilməyəcəyindən ehtiyat edən Rüşdiyyə 1884-cü ildə Qafqaza, daha doğrusu, əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan əzəli Azərbaycan şəhəri İrəvana gəlmiş, burada görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin pedaqoji irsi ilə tanış olmuşdur. M.H.Rüşdiyyanın qardaşı İrəvanda yaşayırdı. O, qardaşının və yerli ziyalıların köməyi ilə İrəvanda yeni tipli məktəb açub azərbaycanlı balalarını təhsilə cəlb edir. İran şahı Nəsrəddin Avropa səfərindən qayıdanda yollüstü İrəvanda olur, M.H.Rüşdiyyə ilə şəxsən görüşüb onu yeni tipli məktəblər açmaq üçün İrana dəvət edir.

M.H.Rüşdiyyə 1887-ci ildə Təbrizə qayıdib şəhərin Şeşgilan məhəlləsində yeni tipli "Dəbis-tan" məktəbini açır. Bu məktəbin fəaliyyətə başlamasından sonra İranda dövlət tərəfindən yeni məktəblərin açılmasına icazə verilir. Ölkənin bir çox şəhərlərində, o cümlədən paytaxt Tehranda tədrisi Avropa qaydalarına uyğun şəkildə aparılan bir çox yeni məktəblər açılır.

Vətənpərvər ziyalı 1893-cü ildə Təbrizdə başqa bir məktəb – “Rüşdiyyə milli məktəbi”ni açır. Bu məktəb də yeni üsulla dərs verən məktəblərdən idi. M.H.Rüşdiyyəni öz xalqının xoşbəxt gələcəyi düşündürdü və o bildirdi ki, bu gələcəyə aparın vü müasir məktəblərdən keçir. Böyük Azərbaycan ziyalı öz düşüncələrini təkcə nəzəri cəhətdən deyil, əməli baxımdan da həyata keçirmək istəyirdi. O, məktəb açmaqla öz işini bitirmiş hesab etmir, həm də müasir məktəblər üçün yeni dərslərin yaradılmasını vacibliyini də başa düşürdü. Ona görə də ibtidai siniflər üçün yeni dərslik yazaraq, 1894-cü ildə “Vətən dili” adı ilə çap etdirir. Həmin dərslik uzun müddət yeni üsullu məktəblərdə əsas tədris vəsaiti kimi işlənir.

“Azərbaycanlıların və hətta bütün iranlıların oyanışında önəmli rol oynayan, əsərlərində xalqın təəssüfləndirici vəziyyətini müxtəlif şəkli və üsullarla təsvir edən, hakimiyyətin zulm və bəqasını tənqid edən” [3, s.310] M.H.Rüşdiyyə maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün 1905-ci ildə “Məktəb” adlı qəzetin də nəşrinə nail olur. Qəzetdə Eynüddövlə haqqında dərc etdiyi kəskin siyasi məqalə ona bəha başa gəlir. Bu yazıya görə onu sürgün edirlər. Məşrütə fərmanından sonra sürgündən qayıdan M.H.Rüşdiyyə “Həyat-i cəriyyə” adlı yeni bir məktəb də açır.

M.H.Rüşdiyyə bütün həyatı boyu pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Ömrünün altmış ilini gənc nəslin tərbiyəsində həsr edən qocaman xalq müəllimi 1944-cü ildə 93 yaşında vəfat etmişdir. Onun “Bidayət-i-təlim”, “Kifayətüt-təlim”, “Nəsihətüt-təlim”, “Təkmilüs-sərt”, “Təhsil-i-he-sab”, “Əlifbaya-sövti” və s. adda on yeddi kitabı var. Həmin kitablar ədəbi-elmi xarakter daşıyır. Kitablarında mənalı nəsihətlər, tərbiyəvi hekayələr, maraqlı təmsillər toplanmışdır. Bu mənada, onun fəaliyyət sahəsinə həm də yazıçılıq düşür. M.H.Rüşdiyyə bədi əsərlərini, əsasən ədəbiyyatımızda Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” ilə başlanan və XIX əsrdə Q.Zakir, A.Bakıxanov və S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı ilə davam edən alleqoriya-təmsil üslubunda yazmışdır.

M.H.Rüşdiyyənin ədəbi fəaliyyətinə qiymət verən professor C.Xəndan yazır: “Müasir adamlara Rüşdiyyəni sevdirməkdir? Hər şeydən əvvəl, onun ana dilini təlim etmək sahəsindəki fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətin böyüklüyü bir də ona görə nəzəri cəlb edir ki, bu iritinin ən qüvvətli bir dövründə özünü göstərmişdir” [2, s.92-93]. Həqiqətən də, güneylilər M.H.Rüşdiyyənin ədəbi-pedaqoji fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda yaradılan Milli Hökumət 1946-cı ilin may ayında Rüşdiyyə haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarə də göstərilir ki, onun həyat və yaradıcılığı dərinəndən öyrənilsin, heykəli qoyulsun və küçələrdən birinə onun adı verilsin. Qərardan sonra heykəltəraş Ərəbzadə onun heykəlini yaradır.

M.H.Rüşdiyyənin ədəbi irsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir inciləri sırasına daxildir. Yazıcının uşaqlar üçün yazıb “Vətən dili” dərslisinə saldığı alleqorik hekayələrində dərin mənə var. Doktor Cavad Həyat bu kitab barədə yazır: “Vətən dili” kitabı dil və ədəbiyyat tarixində böyük bir hadisə olaraq qeyd edilmiş, çünki bu dövrdə yazılan ilk dərs kitabıdır və eyni zamanda ədəbi türkçə nəsir nümunələrini vermişdir [4, s.336].

“Bir Aslan ilə iki öküz” hekayəsində o, göstərir ki, Aslan öküzləri yemək istəyir, ancaq onların birləşib Aslana hücum etmələri buna imkan vermir. Belə olduqda Aslan onlardan birini aldıq deyir “Yoldaşından ayrılıb onu tək və tənha qoysan, əsla səninlə işim olmaz. Yekəbaş öküz aslanın verdiyi vədlərə aldabım yoldaşından ayrılıb. Dərhal aslan fürsəti fəvqə verməyib əvvəl o öküzü və sonra onun yoldaşını parçalayıb yeyir...” [1, s.293]

Başqa bir miniatur hekayəsində, daha doğrusu “Bağa ilə Dovşan”da yersiz arxayınlıq tənqid olunur. Hekayənin qəhrəmanları iti yürümək üstündə bəhsə çıxırlar. Dovşan iti qaçışına arxayın olub yatır, Tisbağa isə ləng yerindən ehtiyat edərək mənzili başa vurmaq üçün dayanmadan hərəkət edir. Nəticədə, ləng gedən Tisbağa iti qaçan Dovşana qalib gəlir. Yazıcının bu hekayəsində əlaqə-didaktik məzmunla yanaşı, dərin siyasi məzmun da var. Belə ki, təbii sərvətlərinə arxayın olanlar tənbəlliyi, müasir elmi kəşflərə kəc baxması sayəsində dünyanın yeni qaydaları ilə yaşayan, tarixi və maddi sərvəti o qədər də zəngin olmayan ölkələrdən çox geri qalmışdır.

“Maral” hekayəsində yazıçı daha dərin əxlaqi-estetik məsələlərə toxunur. Ayaqlarının nazikliyindən utanıb buyuzların böyüklüyü ilə fəxr edən Maral ovculara rast gəlir. Nazik ayaqların o təhlükədən qurtarıb, ancaq meşədə buyuzların ağaca ilişdiyindən ovcuların xilas ola bilmir. Maral əvvəlki fikrində yamıldığını başa düşür: “Ayaqların məni səhrada düşmənlərdən qurtardı,

lakin məmnun olduğum buyuzların həlakinə səbəb oldu” [1, s.294], – deyir. Bu hekayənin də uşaqlar üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var: insan qarək Allah tərəfindən ona verilmiş hər şeyin qədri bilsin, haqqı naahaqla qarşıdmasın. Yazıçı bu hekayəni həm də nəzmə çəkmiş və sonra irəli sürdüyü ideyanı belə ifadə etmişdir:

*Rəsmidir bu cahanda kim axmaq,
Haqqı naahaq gördü, naahaqqı haqq [1, s.295].*

M.H.Rüşdiyyə “Köpkəklər və Tülkü” təmsilində də ciddi məsələyə toxunur. Tülkü Aslanın dərslini didişdirən Köpkəklərə deyir ki, sağ olsaydı, indi siz onun ağzında olardınız. Düşündürücü olan bu miniatur təmsildə yazıçı ciddi həyat hadisəsinə işarə edir, yəni, “Yıxılana balta vuran çox olar”.

Yazıçı “İki Xoruz” hekayəsində yersiz qürrələnmədən bəhs edir və yazır ki, iki Xoruz döyüşü və sonra qalib gələn Xoruz daşın üstünə çıxıb qürrələndən “yirtici quşlardan biri şığıdı və onu qaçıb getdi” [1, s.296]. Yazıcının özündən razılıq haqqında belə düşüncələri həm də “Qurban” ağılarından gəlir. Müqəddəs kitabdan məlum olur ki, Allahın özünü dartan adamlardan xoş gəlməz.

M.H.Rüşdiyyə “Köpkək və Çaylan” hekayəsində artıq təməlin pis nəticələr verdiyini anladır. Köpkək ağzında ot çaya girir və çayda əksini görəndə istəyir ki, sudakı əti də götürsün. Bu vaxt ağzındakı ot suya düşür və onu Çaylan aparır. Beləliklə, Köpkək əlimdə olan qismətini da itirir. “İnsan və Aslan” hekayəsində M.H.Rüşdiyyə hökmranlığın məsələsinə toxunur. İnsan və Aslan bir nəzmə baxırlar və həmin şəkildə İnsan Aslanı boğur. Bunu Aslana göstərən İnsan qürrələndir və onun haqarətə qarşı Aslan belə cavab verir: “Əgər aslanlar dəxi insan oğlu tək rəsm elmini bilməmiş olsaydırlar, o vaxt hansı bir insan aslanı boğa bilirdi” [1, s.296]. Yazıcının bu ideyası da İslam fəlsəfəsindən qaynaqlanır. İslam müqəddəsləri həmişə bu fikirdə olublar ki, insanların bir-birindən üstünlükləri elmdədir.

“Şir və Siçan” təmsilində M.H.Rüşdiyyə yaxşılıq heç vaxt itməyəcəyini uşaqlara başa salmaq istəyir. Şir bir dəfə Siçanı yeməyib, ona yaxşılıq edir. Bunun müqabilində bir gün tora düşən Şirə də Siçan yaxşılıq edir və toru dağıdıb onu xilas edir. Belə süjetlərlə yazıçı insanlara başa salmaq istəyir ki, hər kəs öz əkdini biçir. İnsan nə edirsə, o da qarşısına çıxır.

Bu fikrini yazıçı “Dözümüsüz Aslan” hekayəsində bir qədər dərinləşdirmiş və rəftarın həmişə xoş olmasını nəzərə çarpdırmışdır. Hekayənin məzmunu belədir ki, Aslan yataqda bir çayırkə onu əsəbləşdirir və bu halı görəndə Tülkü onun hərəkətlərinə gülür. Bundan qəzəblənən Aslan deyir: “Ey tülkü, məni titrədən çayırkən özünü yox, onun təhqiredici hərəkət və rəftarını” [1, s.297]. Həqiqətən də cəmiyyətdə bazan layaqqətlərinin pis rəftarı insanları əsəbləşdirir. Yazıcının özü də belə ictimai-siyasi mübahisələrdə çox azıyyət çəkib, əsəbləşmişdir.

M.H.Rüşdiyyənin miniatur təmsilləri dövrün siyasi əhvali-ruhiyyəsini özündə ehtiva edir. Onun süjetlərində dərin ictimai mənə var. Məsələn, belə bir süjetinə nəzər salaq: Maral xəstələndir və heyvanlar ona baş çəkməyə gəlir. Gələn heyvanlar ətrafda olan bütün otları yeyib qurtarıb və Maral sağaldana yeməyə ot tapa bilməyib ölür. Bu süjetdə XIX əsrdə imperialistlərdən yardım alan, sərvəti talan edilmiş zəlif günə düşən İrana işarə edilmişdir.

M.H.Rüşdiyyənin bədi nəsri onun pedaqoji fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Ona görə də yazıcının kitablarında daha çox nəsihətlərə, atalar sözlərinə rast gəlirik. Həmin nəsihətlərdə elmin qiymətləndirilməsində, xeyirxahlığın uca tutulmasında, xalqın mənafeğini şəxsi mənafehdən üstün tutmaqdan, insanların mənavi zənginliyində bəhs edilir.

Rüşdiyyə həm də Azərbaycan folklorunun təəssübkeşlərindən idi. Kitablarında çoxlu el məsəlləri, atalar sözləri toplanmışdır: “Bir gül ilə bahar olmaz”, “Qonşuya ümid olan şamsız qalar”, “Hər zədin təəsi, dostun köhnəsi”, “Özgəyə quyu qazan özü düşər”, “Xain heç zaman artmaz”, “Bu günün işini sabaha qoyma” və s.

M.H.Rüşdiyyənin bədi nəsrinin ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, yazıçı əsərlərini sadə Azərbaycan dilində, uşaqların anlaya biləcəyi üslubda yazırdı. Onun seçdiyi mövzular, irəli

sürdüyü ideyalar xalqın maarifləndirilməsinə xidmət edirdi. Maarifləndirmə isə insanlarda yeni-yetməlik dövründən başlamalıdır. Bir pedaqoq kimi M.H.Rüşdiyyə bildirdi ki, uşaqları elmə, təhsilə həvəsləndirmək, onlarda yeniliyə, tərəqqiyə maraqlı olmaq toplunun başlıca vəzifəsidir. Əgər belə olmasa, onlar elmə maraqlarını itirər və mədəni-maarif işlərinə meyil etməzlər. Ona görə də uşaqların zövqünü oxşaya biləcək həcmə çox da böyük olmayan duzlu-məzəli təmsillər yazır, düşüncələrini bu üsulla oxucularına tələq etmək istəyirdi.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Mirzə Həsən Rüşdiyyə elmi-pedaqoji fəaliyyəti və rəngarəng bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində öz silinməz izlərini qoymuş şəxsiyyətlərdən biridir. Doğma ana dilinin saflığının qorunması, milli folklor və ədəbiyyatın zənginləşməsi, gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunması sahəsində əvəzsiz xidməti olan bu ziyalının elmi-ədəbi irsi öz əhəmiyyətini bu gün də qoruyub-saxlayır, onun tədqiq və təbliğinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat / References

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild. Bakı, "Elm", 1981.
2. Hacıyev Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, "Çağışoğlu", 2010.
3. Heyət Cavad. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, I kitab. Bakı, "Təhsil", 2011.
4. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış, II cild. Tehran, 1990.

Дидактические произведения Мирзы Гасана Рушдийи

Махмизар Мехдибекова

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан.

E-mail: afaq10@mail.ru

Резюме. Мирза Гасан Рушдийя является одним из выдающихся представителей азербайджанской научно-педагогической и литературно-культурной мысли. К сожалению, в годы советского правления в Азербайджане деятельность известного просветителя не была достаточно представлена и исследована. В новой общественно-политической ситуации, возникшей после восстановления государственной независимости Азербайджана, необходим комплексный анализ жизни, окружающей среды и отношений М.Г.Рушдийи с его современниками, а также исследование многогранной деятельности и творчества просветителя. Рушдийя, во время учебы в Бейруте познакомившись с состоянием образования в стране, думал о создании современных школ на своей родине. Он на протяжении всей своей жизни занимался педагогической деятельностью. Учитель, посвятивший 60 лет своей жизни воспитанию подрастающего поколения, умер в 1944 году в возрасте 93 лет. Рушдийя является автором семнадцати книг, в числе которых можно упомянуть названия "Бидаяти-тэлим", "Кифаетут-тэлим", "Насихатут-тэлим", "Текмилус-сэрт", "Тахсили-хисаб", "Алифбайи-сэвти" и др. Эти книги носят литературно-научный характер. В них содержатся значимые советы, познавательные рассказы и интересные басни. Литературное наследие Рушдийи является одной из редких жемчужин азербайджанской детской литературы.

Ключевые слова: Мирза Гасан Рушдийя, школа, образование, фольклор, литература, идея, просветительство, художественная проза